

РОГАЧИЦЬКИЙ ГОРИЗОНТ У СТЕПОВИХ ПОХОВАЛЬНИХ ТРАДИЦІЯХ

Спираючись на подібність посуду, стратиграфічної позиції та рис обряду автор аналізує групу поховальних пам'яток у Подніпров'ї, Побужжжі та в степовому Криму.

К л ю ч о в і с л о в а: пізній енеоліт, рогачицька культура, рогачицький горизонт, рання бронза, ямна культура, пізніє трипільля, Подніпров'я та Побужжжя, степовий Крим.

Про строкатість поховального обряду пізнього енеоліту степової смуги України неодноразово йшлося у працях вітчизняних дослідників. Свого часу В.Г. Збеневич зазначав, що лишається відкритим питання про інші групи енеолітичного населення Північного Надчорномор'я, котрі мешкали тут одночасно з носіями ямної культури (раннього етапу), «але не були пов'язані з ними в культурному і, очевидно, етнічному плані» (Збеневич 1976, с. 65). Підкреслюючи різноманіття поховального обряду регіону, дослідник звертав увагу, що «на заключній порі енеоліту степове Бузько-Дніпровське межиріччя і Лівобережжя Дніпра не були монопольною територією якоїсь однієї культурно-етнічної спільноти» (там само, с. 66). Зокрема, він зауважував не лише суттєві впливи пізньотрипільського населення на степовий світ, а і його пряме проникнення сюди (там само, с. 66—67). Відтак, не виключена й наявність тут трипільських поховань.

Розмаїття поховального обряду на фінальній порі енеоліту вимагає окремої уваги до поховальних пам'яток, що виходить за межі статті. Маємо завдання — відібрати низку поховань, посуд з яких тяжіє до середнього шару Михайлівки (цю пам'ятку автор розглядає у колі старожитностей рогачицької культури), із урахуванням також стратиграфічної позиції поховання та рис обряду. Стосовно посуду нам уже доводилося зазначати (Котова, Спіцина 1999), що орієнтуватися на нього непросто, бо поховання часто супроводжувалися імпортом посудом. По-друге, поховання, зазвичай, містили специфічну кераміку — мініатюрну та тендітну, а зменшення розмірів давало певні викривлення форм посуду, що іноді унеможливує порівняння їх із побутовим посудом. Зрештою, і цілих форм останнього відомо мало. Тому, порівнюючи посуд з поховань з великими та фрагментованими формами з поселень, доводиться

звертати увагу не лише на загальні пропорції посуду, а й на такі його деталі, як оформлення вінець та горла, обробка зовнішньої поверхні, елементи та композиції орнаменту.

Отже, розглянемо ряд поховань, деякі з яких супроводжувалися посудом, котрий, на нашу думку, виказує подібність до посуду середнього шару Михайлівки. Територіальні межі розповсюдження цих поховань визначаються степовим Побужжжям та Подніпров'ям, а також степовим Кримом.

Побужжжя

Для цього регіону виділено декілька поховань, синхронних верхньому горизонту середнього шару Михайлівки. Відразу зауважимо, що до них належить поховання 2, курган 9, група I біля с. Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 12, рис. 1, 12; Шапошникова і др. 1986, с. 38, рис. 13, 4). Уламки горщика знайдено на схід від зруйнованих поховань 8 та 9, на рівні давньої поверхні. В обох публікаціях горщик подано як округлодонний, на фото у звіті він — плоскодонний (Ковпаненко і др. 1969/25, табл. XIII). Однак справа не в цьому. Його форма (коротке горло, роздуті плічка) і оздоблення у вигляді трьох рядочків глибоких заціпів на плічках не властиві посуду середнього шару, але він має численні аналогії у верхньому шарі Михайлівки (Лагодівська і ін. 1962, табл. XIV, 1, 3, 8, 12). Загалом же, с. Ковалівка, розміщене на правому березі Південного Бугу північніше м. Миколаєва, — напевно, найзахідніший пункт поширення цих поховань, які було виявлено в декількох курганах.

Ковалівка, група IV, курган 1, поховання 13 (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 12, рис. 1, 10, 13). Впущене у південно-західну полу насипу, зведеного над енеолітичним випростаним похованням. Могила оточена кромлехом діаметром 1,4 м. Згідно з польовим креслеником (Ков-

паненко, Евдокимов 1971/33), декотрі плити були трохи нахиленими до центру. Над могилою — велика плита, перекрита по периметру кількома меншими. Одна з них (південно-західна) являла собою невелику стелу трапецієподібної форми з необробленою звуженою частиною. Краї забарвлені вохрою. Стела була заввишки 0,45, завширшки зверху — 0,30, знизу — 0,18, завтовшки 0,12—0,14 м.

Могила прямокутної за планом форми із заокругленими кутами, 0,5 × 0,3 м і глибиною 0,4 м. Виходячи із фото у звіті, дитя було поховане, найімовірніше, у напівсидячій позі, що спричинило викривлення скелету ліворуч. У всякому разі кістки черепа «розтягнуто» по стінці, щелепи на плечах «догори», тому немає підстав вважати, що скелет лежав на лівому боці (Шапошникова и др. 1986, рис. 37, 1). Ноги підігнуто ліворуч. Зліва лежав горщик.

Подібне до описаного перекриття мало основне поховання 3, курган 1, група IV (Ковпаненко, Евдокимов 1971/33). Кам'яний заклад овальної форми (2,7 × 2,4 м) орієнтований вздовж лінії північний схід—південний захід. Він спирався на жердини і складався із каменів різних розмірів (декотрі частково оброблені), покладених впритул та один на одного. З північного сходу вціліли залишки «стіни» з поставленої на ребро великої брили та декількох маленьких каменів. Як і в попередньому випадку, у південно-західній частині закладу виявлено примітивну стелу зі звуженим догори краєм та заокругленими гранями. Довжина її 0,60, ширина 0,45, товщина 0,15 м.

Могила прямокутної за планом форми із заокругленими кутами, розмірами 1,80 × 0,86—1,0, глибина 1,0 м. Небіжчик лежав на спині з підігнутими в колінах ногами, котрі впали праворуч. Череп забарвлений вохрою. Зліва лежав кременевий відщеп.

Група VI, курган 4. Початкові фази зведення кургану дослідники віднесли до ранньоямного часу і пов'язали із трьома похованнями (6—8) та синхронізували із середнім шаром Михайлівки (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 13—14). Насип дуже розораний. Однак первинний насип, цілком імовірно, пов'язаний із давнішим похованням 6, оточеним крєпідію із доволі великих каменів, поставлених на ребро. Два інших поховання здійснені за межами крєпиди, і їх об'єднує схожість поховального обряду.

Поховання 7 цього кургану (див. також: Шапошникова и др. 1986, с. 38, рис. 13, б; 39, 5—8) влаштоване на південний схід від основного і оточене кромлехом діаметром 5 м, утворено

із каменів, поставлених на ребро або покладених горизонтально один на один. З південного боку є розрив. Могила зміщена до південної частини кромлеха. Її перекривали дві брили. Яма підпрямокутна з дуже заокругленими кутами: 1,10 × 0,55—0,60 м, глибина 0,60 м. Дитина була покладена на спину, головою на північний схід з підігнутими в колінах ногами, що впали ромбом. Зліва від голови стояв горщик.

Поховання 8 влаштоване на північний схід від кромлеха основного поховання. Його також оточено кромлехом діаметром 5,0 м, зведеного аналогічно до попереднього. У північно-східній частині він чи то не вцілів, чи мав розрив. Майже по центру кромлеха, трохи ближче до південно-східного краю, розташовано заклад із каменів різного розміру, під якими яма прямокутної за планом форми, орієнтована вздовж лінії північний схід—південний захід. Розміри 1,20 × 0,75, глибина приблизно 0,65 м.

Перпендикулярно до південно-східної стіни поховання 8, було розташовано ще одну яму (без слідів поховання), теж під закладом. Її орієнтовано з північного сходу на південний захід, розміри 1,3 × 0,6 м, дно на 0,1 м вище від попередньої.

Група VII, курган 1. Насип розораний. Початок його зведення дослідники пов'язують із похованням 2 і відносять до ранньоенеолітичного часу, синхронізуючи із нижнім шаром Михайлівки (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 11—13).

Поховання 2 було оточене кромлехом діаметром 6,0 м, утвореного із покладених в один-два ряди каменів. Навколо кромлеха розташовано чотири ями видовженої форми, в яких траплялося каміння та кістки тварин і котрі утворювали своєрідний переривчастий рівчак. В центрі кромлеха розміщувалась перекрита невеликим камінням могила підовальної форми з ширшою південно-західною стінкою. Розміри могили 1,6 × 0,8, глибина 0,25 м. Скелет дитини лежав на спині головою на північний схід з підігнутими в колінах ногами, котрі впали праворуч.

У згаданих ямах (7 та 11) знайдено речі, котрі й дозволили датувати вказане поховання. По-перше, це уламок трипільського гострореберного кубка з рожевої глини зі слідами червоного ангобу. Г.Т. Ковпаненко і В.М. Фоменко датують його етапом VII—CI, за періодизацією Т.С. Пассек. По-друге, це уламок ліпної посудини з високим плавно відігнутих горлом та скошеними плічками з домішкою мушлі в тісті. На думку дослідників, у «вигляді остан-

нього поєднуються риси, характерні для трипільського кухонного посуду і кераміки нижнього шару Михайлівки — вертикальні смуги від гребінцевого загладжування на горлі, сплющений край вінець із потовщенням, наскрізні дірочки, перлини то-що». Окрім того, вказано й на аналогії з енеолітичних поховань Північно-Західного Надчорномор'я (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 13). Вкажемо, що «вертикальні смуги від гребінцевого загладжування» являють собою гладенькі смужки, котрі на згині горла переходять у смугу з навскісних доволі рельєфних вдавлень тим же інструментом. Нижче, на плічках, смуга з навскісних відбитків-ямок трьохзубчастого крупного штампa, а ще нижче — локальні скупчення неглибоких ямок. Під краєм вінець маємо лише перлини (Ковпаненко и др. 1974/11, рис. 38, 2). Зазначимо, що ця посудина має всі ознаки посуду середнього шару Михайлівки. З нею його поєднує плавне профілювання, жолобок ззовні горла, вертикальні вдавнення по горлу, перлинки під вінцями та орнаментация плічок. Тому вказана дата є проблематичною.

Звернемо увагу на поховання 4 цього ж кургану. Його здійснено на південно-західній периферії на відстані 5,0 м від кромлеха. Могила оточено кромлехом із викладених в один—два ряди каменів, дещо видовженим вздовж лінії північний схід—південний захід. Діаметр $2,75 \times 2,45$ м. Яма була розташована у південній частині і перекрита дрібним камінням. Поруч (з північно-східного боку) лежала велика плита. Могила неправильної чотирикутної за планом форми орієнтована з північного сходу на південний захід. Розміри $0,90 \times 0,55$ — $0,60$, глибина десь $0,25$ м. Слідів поховання не виявлено.

Група VII, поховання 14 було впущене в курган 4 ранньоенеолітичного часу (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 11; Шапошникова и др. 1986, с. 38, рис. 13, 3; 41, 5—8). Стратиграфічну позицію не з'ясовано. Його здійснено на північ від первинного насипу з досипкою ранньоенеолітичного часу. Зв'язок з наступною досипкою (III) не простежено. Прямокутну яму із заокругленими кутами ($0,7 \times 0,5$, глибина $0,4$ м) було перекрито двома плитами в оточенні каміння. Дитя було покладене у зібганому стані на лівому боці головою на північний схід. Ліва рука випростана, права — зігнута. За спиною стояв горщик, оздоблений перлинами і зсередини забарвлений вохрою.

Привільне Миколаївської обл., правий берег р. Інгул, курган 1 (Шапошникова и др. 1980, с. 18, рис. 1). Курган почали зводити за доби

енеоліту; насип його майже повністю розораний, тому велику кількість поховань (30 могил різного часу) не можна чітко стратифікувати. У західному секторі кургану частково вцілів кромлех.

У південному секторі на площі $2,2 \times 2,0$ м виявлено розвал посудини та уламок іншої, кістки бика й дрібне каміння. Дослідники пов'язують цей комплекс із залишками стійбища ранньоямної доби та вбачають прямі аналогії посудини в матеріалах середнього шару Михайлівки (Шапошникова и др. 1980, с. 19, рис. 3, 5). Через приналежність цієї посудини до кургану ми подаємо її у цій вибірці, тим паче, що в цьому кургані було виявлено й поховання означеного періоду.

Поховання 4 кургану (Шапошникова и др. 1980, с. 22, рис. 4, 1—3) визначено дослідниками як основне (можливо, саме з ним пов'язаний кромлех). Здійснене у ямі підпрямокутної за планом форми шириною $0,85$, глибиною $1,50$ м від 0. Західна її частина зруйнована пізнішими похованнями ямної культури. На дні виявлено уламки трубчастих кісток, забарвлених вохрою. У південно-східному куті виявлено дві посудини, розміщених одна в одній.

Посудини різні і лише меншу подано у публікації як ранньоямну (Шапошникова и др. 1986, рис. 13). Серед фрагментів посуду з вушками з середнього шару Михайлівки таких вушок немає, але вони є у верхньому шарі. (Лагодівська та ін. 1962, табл. XII, XIII). Однак, у поєднанні цих посудин в одному похованні, зрештою, немає нічого дивного, виходячи з хронологічного стику цих явищ.

У межах зруйнованого кромлеха розміщувалося ще одне поховання 23 (25) (Шапошникова и др. 1980, с. 33, рис. 8, 2, 2a). Могила підпрямокутної форми (майже овальна), розмірами $0,9 \times 0,5$ м, глибиною $0,4$ м, перекрита великим каменем. На дні сліди зітлілого дитячого скелету головою на північний схід та велика ретушована пластина.

Правий берег Інгульця

Широке Дніпропетровської обл., курган 1 (Крилова 1971, с. 18—21, табл. II, III, 1—12; 1965/38). Звернення до цієї пам'ятки зумовлене тим, що два поховання із посудом цього кургану традиційно визначають як нижньомихайлівського типу (Телегін 1971, с. 19—20).

Поховання з горщиками входять до комплексу з 10 основних поховань, котрі поєднані певними спільними рисами: орієнтацією не-

біжчика у північно-східному напрямку, забарвленістю його блідо-рожевою вохрою, наявністю у похованні виробів із вохри, хоча між ними є й певні відмінності. Ці поховання розташовані у південній половині насипу і сплановані трьома рядами, орієнтованими вздовж лінії північний захід—південний схід. Приблизно під центром насипу висотою 1,3 та діаметром 9,7 м розташовувались поховання 11 і 5, далі на південний схід — поховання 1. Північніше йде ряд, який розпочинає поховання 7, розташоване теж майже у центрі, далі у вказаному напрямку поховання 4 та 3. Таким чином, поховання цих рядів тяжіють до південно-східного сектору. Південну від центрального ряду низку поховань зміщено у північно-західному напрямку. Тут розташоване поховання 18 (крайне від південного сходу) та далі на північний захід поховання 16 та 17. Поховання 12 було розташоване окремо — південно-західніше поховання 18.

Усі могили були перекриті рослинним матеріалом (білий тлін з вкрапленням брунатної деревини), котрий зафіксовано навколо могил на рівні давньої поверхні та у вигляді інколи виразних прошарків у заповненні. Три поховання (1, 16, 17) були перекриті ще й кам'яними плитами, серед яких є й оброблені.

Вісім небіжчиків лежали випростано — розвернуто на лівий бік (поховання 5), розвернуто на правий (поховання 11); у двох могилах — зібгано на спині — парне поховання 3 (жінка з дитям 4—5 років) та поховання 1 дорослого. Ці могили завершують північний та центральний ряди поховань і розташовані у південно-східній полі.

Поховання 1 вирізнялося позицією рук — дуже розведені в боки зігнуті руки, спрямовані долонями до обличчя. Воно супроводжувалося кремневим виробом на великій пластині (кремінь коричневий непрозорий зі світлими плямами), мідним шилом та «циліндром» з вохри.

Поховання 3 (зібгано на спині) супроводжувалося горщиком, що стояв зліва від голови жінки (у кутку), і «циліндром» з вохри — праворуч.

Горщик був і при випростаному похованні 18 підлітка, біля правого плеча лежали ще «циліндр» з вохри та антропоморфна статуетка.

Інші поховання містили вироби із вохри у вигляді «чверті циліндра» (*поховання 4* — чоловік 40—45 років, біля лівого ліктя; *поховання 5* — жінка, праворуч від голови, діаметр 12 см) або «цілого циліндра» (*поховання 7* — чоловік, біля правого плеча, діаметр циліндра 13—

15, його висота 17 см), шматки вохри (*поховання 16* — чоловік?, під черепом зліва), кістяну проколку (*поховання 17* — чоловік, нижче ніг). Два поховання не мали інвентарю (*поховання 11* — дорослий, *поховання 12* — підліток).

Аналогії горщикам з поховань 3 та 18 Л.П. Крилова вбачала в Майкопській культурі, вказуючи на лисковану поверхню та домішку мушлі, а аналогії орнаменту — в Трипільській культурі (Крылова 1971, с. 19—20). А.Л. Нечитайло, поділяючи таку інтерпретацію, вважала горщик із поховання 18 місцевою імітацією майкопських зразків (Нечитайло 1991, с. 26), однак його форма була подана дослідницею неправильно. Д.Я. Телегін зазначав, що «за деякими ознаками (склад тіста, підлискована поверхня, слабе орнаментування) широчанський посуд тісно зближується з опуклобокою керамікою нижнього шару Михайлівки, Грушівського кургану й інших пам'яток Подніпров'я» (Телегін 1971, с. 11). Він також зіставляє посуд із кемі-обинським (там само, с. 16—17), як і Т.Г. Мовша (1972, с. 18—19). За відсутності чіткої визначеності, що таке Кемі-обинська культура, та як вона датується, таке співставлення проблематичне (Євдокимов, Рассмакин 1988, с. 87—88). Про відносну подібність посуду до наведених аналогій свідчить внесене до цього кола поховання чорногорівського періоду передскіфського часу з Грушівки (Отрошенко, Рассмакин 1990, с. 106).

Щодо горщика з поховання 18 зазначимо, що його форма (гостре денце, високі вінця з різким переходом до тулуба з покатыми плічками) має аналогії у середньому шарі Михайлівки. Натомість горщик з поховання 3, загалом, не має прямих аналогій у цьому шарі, однак там є горщики з подібною будовою верхньої частини. За орнаментациєю він близький до майкопського посуду (Нечитайло 1991, рис. 3; 6; 9).

Могильник вирізняється віком похованих (переважають дорослі), позою (переважно випростані), плануванням (рядами), великими розмірами виробів з вохри. Але загальна його синхронність середньому шару Михайлівки не викликає сумнівів, на що вказує не лише посуд, а й статуетка.

Олександрівка (радгосп «Прогрес»), курган 1 (Елагіна, Петренко 1968/54; 1969). Насип заввишки 1,0 м, діаметром 20 м був дуже розораним. Виявлено 46 поховань, які датуються часом від енеолітичної до ранньозалізної доби. Стратиграфічно насип одноманітний, однак на рівні давнього горизонту, у центрі зафіксовано шар попелястого щільного ґрунту товщиною 0,1 м та довжиною у бровці 9,5 м. Аналіз

поховань та їхня планіграфічна позиція вказують на те, що енеолітичні поховання розташовувались напівколом у північному та західному секторах з переривом у південно-західному, навколо центрального поховання, зруйнованого скіфською могилою. Автори зазначили, що стратиграфічно розподілити поховання у часі важко. Давнішими вони вважали поховання з кулястим посудом 11, 17, 21, 45. За обрядом з ними схожі поховання 19 та 43.

Поховання 43 розміщувалось у південному секторі. Яму глибиною 0,28 м перекривали велика та кілька невеличких брил. Скелет лежав зібгано на правому боці головою на схід.

Поховання 11 розташовувалось у південно-східному секторі. Яму овальної форми перекривав заклад із чотирьох брил. У могилі глибиною 0,19 м виявлено залишки небіжчика, який лежав зібгано на правому боці головою на північний схід. Біля обличчя — шматок червоної вохри, за тім'ям — посудина, за куприком — кістяна антропоморфна статуетка та галька $2,1 \times 2,0$ см.

Поховання 17 знаходилося у північно-західному секторі. Яма овальної неправильної форми була заглиблена на 0,37 м й перекрита двома великими та декількома маленькими плитами. Похований лежав дуже зібгано на правому боці головою на північний схід. За головою — посудина.

Поховання 19 розташовувалось у північно-східному секторі. Видовжений овал ями, заглибленої на 0,4 м, перекривався великою та маленькими плитами. Скелет лежав зібгано на правому боці головою у північно-східному напрямку. На грудях шматочок вохри, біля правого плеча — уламок ступки мушлі.

Поховання 21 розміщувалось південно-західніше поховання 19. Яма прямокутної у плані форми, $0,92 \times 0,52$ м, була заглиблена на 0,26 м. Її перекривала одна велика та кілька малих брил. Небіжчик лежав орієнтовано головою у північно-східному напрямку. За черепом шматок вохри та посудина.

Поховання 45 перерізло попелястий шар і, можливо, є найпізнішим. Яму глибиною 0,17 м, перекривав заклад з однієї великої та групи невеликих плит. Залишки похованого не дають повної картини, імовірно, він лежав зібгано на правому боці орієнтовано головою на північний схід. Під променевою кісткою виявлена посудина.

Могильник біля с. Олександрівка демонструє напрочуд одноманітний поховальний обряд — неглибокі могили, перекриті однією-

двома великими та декількома невеликими брилами, зібгана на правому боці поза, орієнтація у північно-східному напрямку. Зауважимо, що ці поховання розглядалися у колі нижньомихайлівських (Телегін 1971, с. 11—12; Rassamakin 1994, р. 42—45). І дійсно, стала зібгана поза викликає сумнів. Однак, проводити паралелі між посудом з цих поховань та керамікою нижнього шару Михайлівки складно, оскільки там немає круглодонного посуду. Особливо це стосується кулястої посудини із поховання 17. Її оригінальність полягає в ряді отворів, просвердлених поблизу шийки. Що стосується горщика з *поховання 45*, то тут звернемо увагу на доволі різко відігнуті високі вінця — таке профілювання теж не притаманне посуду нижнього шару Михайлівки, але являється прикметною рисою кераміки середнього шару. Горщик з *поховання 11* близький за формою до верхньої частини кераміки. Нижнього Рогачика. Цікавим є також і горщик з *поховання 21*. Він має вертикальне горло з потовщенням на внутрішній частині і пряме зовні та трохи відігнуті вінця. Ця форма горла не типова для кераміки степового енеоліту, проте широко відома у посуді із енеолітичних поселень Криму: Фатьма-Коба, Ласпі, Петрівська балка тощо (Котова, Спицына 1999). Зазначимо також, що поодинокі горщики з таким горлом виявлені у горішньому горизонті середнього шару Михайлівки, а також у верхньому шарі. Ці посудини не є імпорними і за технологією подібні до михайлівського посуду. Схоже, що у Нижній Наддніпрянщині такі форми з'явилися під впливом кримського енеолітичного населення.

Лунареве, курган 1 (Елагіна, Петренко 1970, 1969/27). Первинний насип висотою 1,1 м і діаметром 15—17 м був пов'язаний із поховання 30, здійсненим у прямокутній ямі, розмірами $1,40 \times 0,85$ м, глибиною 0,77 м. Скелет лежав зібгано на правому боці, орієнтовано на схід. Серед інвентарю: під шелепою виявлено шість фрагментів мідних пронизок, довжиною близько 0,8 см, а біля правого плеча — кістки тварини.

На захід від поховання виявлено ще одне — з випростаним кістяком, перекриття якого розміщувалось на рівні давньої поверхні, хоча стратиграфічне його положення не з'ясоване. Два наступних поховання були впускними.

Поховання 28 впущене у центр первинного насипу на південь від поховання 30. Кам'яний заклад на поверхні цього насипу складався з двох великих плит, по периметру оточе-

них меншими. Яма овальної форми, розмірами $1,85 \times 1,20$, глибиною $0,28$ м зі скелетом, що лежав на спині, орієнтований на північний схід з підігнутими ногами, котрі впали вліво. Під правою долонею — сліди вохри. З південного боку закладу виявлено уламок великого горщика із залощеною поверхнею та орнаментований відбитками гребінця. Зсередини горщика виявлено сліди вохри, а на поверхні — сажі.

Нижня Наддніпрянина

Вільногрушівка, лівий берег р. Вільнянки, тут досліджено *курган 3* (Телегин и др. 1977, с. 111—113; Телегин, Братченко 1977, с. 6, рис. 1, 1), що мав пошкоджений насип; був овальної за планом форми та видовжений у напрямку північний захід—південний схід, діаметр 40×15 м. У колі поховань, сконцентрованих у південно-західній частині кургану, основним було поховання 5 ямної культури.

Поховання 3 розміщувалось у північно-східній частині кургану. Його перекривала плита (розміри $0,80 \times 0,48$ м), під якою лежав менший камінь. Під ним у невеликій ямі було виявлено горщик «ранньоямного часу (Михайлівка II)». Як припускають дослідники кургану, можливо, це поховання спочатку знаходилося за межами насипу або мало власний, на що вказує його загальна форма.

Августинівка Запорізького р-ну та обл., виявлено *курган 7* (Ляшко 1981, с. 62—63, рис. 2), первинний насип якого мав висоту $1,2$ і діаметр 12 — 13 м. Курган було зведено над енеолітичним *поховання 3*. На думку С.М. Ляшко, насип кургану був оточений «кромлехом» із обгорілих колод, хоча, судячи із розташування, йдеться, імовірно, про обкладання насипу колодами, або зведення якоїсь споруди на ньому. Крім цього, могилу підпрямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами $2,0 \times 0,8$ і глибиною $0,5$ м, було оточено кільцем глини діаметром $6,0$ м. Привертає увагу, що такий значний викид глини не міг походити з могили. Отже, обвалування було здійснено навмисне. На захід від могили, між нею та глиняним кільцем, було виявлено сліди вогнища розмірами $1,7 \times 1,4$ м, що містили рештки попелу товщиною $3,5$ см, шматки деревного вугілля, кальциновані кістки тварин. Друге схоже місце виявили за межами валькування, на $7,0$ м південніше могили (розміри $2,5 \times 1,8$ м). Тут були «розсіяні» кальциновані кістки тварин та дрібні уламки горщика, форму якого частково було реставровано. На думку С.М. Ляш-

ко, форма горщика мала помітні риси «архаїчної майкопської кераміки» (Ляшко 1981, с. 65). Зауважимо, що посуд з подібним високим горлом та вінцями з виступом зовні є і в нижньому, і в середньому шарах Михайлівки (Котова, Спицына 1999, с. 24). Третє вогнище розміщувалось на 4 м західніше могили та містило дуже перепалений (на $0,5$ м) шар ґрунту (розміри $1,3 \times 1,1$ м).

Могилу перекрито вздовж двома половинами розколотої колоди. Похований лежав зібгано на спині головою на північ. Череп і кінцівки забарвлені яскраво-червоною вохрою. Зліва від черепа лежав «циліндр» із каоліну з домішками рожевої вохри (діаметр 14 см, висота 11 см), поруч — два шматки вохри яскраво-червоного кольору, біля лівого ліктя — залишки плетеної циновки.

Майже у центр цього насипу, на південний схід від попереднього, опущено *поховання 2*. Могила мала схожу форму, розміри $1,6 \times 0,7$ м, глибину $0,2$ м. Небіжчик лежав на спині, головою на схід, з підігнутими в колінах ногами. Кістки забарвлені вохрою. Під черепом і спиною дно ями було посипане білим річковим піском. Праворуч від голови — два великі шматки вохри фіолетового кольору, один з яких мав близьку до циліндричної форму ($11 \times 0,9$ см). Тут же, біля черепа, уламок мідної дротини. Імовірно, з цим похованням пов'язані залишки вогнища (розміри $0,7 \times 0,6$ м), виявлені у західній частині насипу.

Орджонікідзе, Чкалівська група 1, курган 3 (Николова, Рассамакін 1985; повна публікація: Пустовалов, 1999), де виявлено комплекс із семи пізньоеолітичних поховань. У центрі насипу розміщувалось *поховання 29*. Воно було зруйноване, але, судячи з розмірів могили ($2,0 \times 1,5$ м), належало дорослій людині, рештки кісток якої мали забарвлення вохрою. У могильній ямі також знайдено два фрагменти мідних пронизок.

П'ять дитячих поховань розташовувались вздовж лінії північний захід—південний схід із незначним відхиленням. Починали цей ряд з півдня поховання 19, 16 і 32, здійснені з рівня давнього горизонту. Поховання 19 не перекрите первинним насипом, два наступних — перекриті його полою. Продовжували цей ряд на північ поховання 11 і 10, влаштовані на первинному насипі. Поховання 25 було на віддалі та, можливо, було здійснене під іншим насипом.

Поховання 19, як зазначалося, розміщувалось з південного краю ряду. Це єдине поховання, оточене кромлехом, діаметр $2,3$ м. До-

слідники вважають, що його південно-західну частину було зруйновано пізнішим похованням. Проте, судячи з креслення, насип у цій частині міг бути відкритим (Пустовалов 1999, мал. 1). Могила перекривала дещо оброблена плита, зверху на неї було накидано каміння. Яма овальної форми (0,85 × 0,65), глибина її 0,6 м. Скелет дитини лежав зібгано на лівому боці, орієнтований головою на північний схід. Кістки й долівка забарвлені вохрою. Під час розчищення виявлено 31 намистину чорного й білого кольорів, діаметром 5,0 мм і товщиною 2,0—3,0 мм.

Поховання 16, розташоване північніше, перекривала оброблена плита. Могильна яма була овальної форми (1,05 × 0,55), глибина 0,60 м. Скелет дитини лежав випростано головою на північний схід. Кістки й долівка були забарвлені вохрою. Під головою виявлено сім кістяних проколів.

Поховання 32 здійснене в овальній ямі (0,72 × 0,61), глибиною 0,60 м. У заповненні знайдено фрагменти черепа великої тварини. Скелет дитини лежав зібгано на правому боці, головою на південний схід. Кістки й долівка були вкриті вохрою, також виявлено сліди бурої зотлілої циновки. За головою лежав вальок вохри фіолетового кольору, а за спиною — горщик.

Поховання 11, так само як і наступне, впусне у первинний насип. Його перекривала одна брила. Могильна яма мала овальну форму, розміри 1,2 × 0,6 м, глибина 0,58 м. Скелет дитини лежав випростано головою на схід. Біля голови чотири вальки вохри та горщик із уламком антропоморфної статуетки.

Поховання 10, крайнє з півночі, було влаштоване на поверхні насипу. Скелет лежав на спині головою на схід. Ноги не вцілили. Кістки забарвлені вохрою, також шматок вохри виявлено біля черепа. Імовірно, небіжчик був оточений «кромлехом» із бичачих черепів.

Нагадаємо, що схожим чином було влаштовано основне поховання у кургані 5 на околиці с. Новоолексіївка Херсонської обл. Скелет лежав на давньому горизонті, зібгано на спині головою на схід. Кістки були забарвлені вохрою. Поховання оточував «кромлех» із бичачих черепів, які місцями чергувались із кістками кінцівок. Діаметр поховання 11,0 × 12,5 м (Збенович 1976, с. 59—61).

Поховання 25 було також здійснене в могилі овальної форми (1,12 × 0,68 м). Скелети двох дітей різного віку лежали випростано, головою на схід. Зліва від голови старшої дитини виявлено горщик та уламок антропоморфної стату-

етки, під черепом меншої дитини — дві статуетки. Між скелетами на рівні плечових кісток лежала мушля *Unio*.

Подальше функціонування кургану пов'язане із серією «пізньоамних» поховань.

За обрядом енеолітичний могильник кургану 3 є змішаним. Тут представлено випростані й зібгані на боці поховання. Однак наявність посуду, що тяжіє до середнього шару Михайлівки, дозволяє розглядати його загалом синхронним цій пам'ятці, на що вказують і статуетки.

Орджонікідзе, група Завадських могил, курган 7 (окремі матеріали: Ніколова, Рассемакин 1985; Мозолевский, Ніколова 1990/96). Могильник організовано якоюсь мірою схожим чином до описаного вище. Домінуючу позицію займало *поховання 1* — підліток у кам'яній скрині, зведеної на рівні давнього горизонту. Інші поховання здійснені в ямах. Поруч із похованням 1 розміщувалось дитяче *поховання 10*, інші поховання цього горизонту — 2, 9, 22, 23 — та одне впусне оточували їх напівколом з переривом у північно-східній стороні. Два поховання наступного горизонту — 5 та 26 — впусне в центральну частину. *Поховання 29* знаходилося на північно-східній периферії комплексу. Подальше функціонування кургану пов'язане з пізньоамним часом.

Поховальний обряд репрезентований трьома обрядовими групами — випростаними, зібганими на боці та на спині. Серед основних є усі вказані групи, серед впускних — випростане і зібгане на спині з підігнутими ногами. Усіх небіжчиків орієнтовано у східному напрямку, лише у поховання 10 дитя поклали випростано головою на південь. Могили, за винятком поховання 26, були перекриті каменями, до складу яких входили й оброблені плити, а інколи — примітивні стели (поховання 1, 3, 10, можливо 23).

Небіжчиків і долівку могил було посипано вохрою повністю або частково, три поховання супроводжувалися формованими шматками вохри, розташованими біля голови. В одному похованні знайдено виріб з рогу.

Могильник змішаного характеру, імовірно, мав місце і в *кургані 1* на *Нікопольському курганному полі* (Кривцова-Гракова 1962, с. 25—28, рис. 2). Але *поховання 16* (парне, підлітки лежали випростано) і *поховання 14* (чоловік лежав зібгано на спині головою на південний схід) не супроводжувались речами.

Михайлівка, курган 2 (Самар 1992). Північна частина насипу була зруйнована. Первинний насип висотою 1,0 і діаметром приблизно 10 м

зведений над *поховання 3* постмаріупольської/квітянської культури. В насип опущено чотири поховання — 2, 7, 9/1 та 9/2, з якими пов'язана перша й друга підсіпки (зв'язок їх з певними похованнями не з'ясований).

Поховання були розташовані паралельно рядами вздовж лінії північний захід—південний схід. У центрі — основне *поховання 3*, на північний захід від нього опущено *поховання 2*, на південний схід — *поховання 9/1* і *9/2*. *Поховання 7* опущено у північно-східну полу первинного насипу, а *поховання 17* — на південно-західній його периферії.

Для здійснення поховання 9/1 та 9/2 у первинному насипі було підготовлено майданчик заоваленої форми розмірами 6,5 × 4,7 м, зорієнтований вздовж лінії північний схід—південний захід. Глибина його 0,5—1,1 м (перепад глибин визначається скошеністю насипу). Він був заповнений вальками із дерну й чорнозему, котрі просіли і в могили. Можливо, першу досіпку насипу слід пов'язувати саме з цими похованнями. Майданчик мав рослинний настил, у північно-західному його куті зафіксовано інтенсивну посіпку вохрою площею 1,9 × 1,5 м. У центрі майданчика було влаштовано дві розміщені паралельно могили.

Поховання 9/1 розташовувалось ближче до центру. Здійснене у прямокутній ямі, розмірами 1,60 × 0,90 та глибиною 1,05 м. У заповненні виявлені рештки дерев'яного перекриття. У могилі — залишки трьох небіжчиків. Центральне місце займав скелет дорослого, що лежав на спині з підігнутими ногами, та головою на північний схід. Скелет підлітка розташовувався праворуч, він лежав у тій же позі, але головою на південний захід. Голова його розміщувалась біля колін дорослого, а ноги впали на його плечі. Зліва від дорослого — немовля (на спині з підігнутими ногами), голівку якого він неначе обіймав. Долівку було обмазано глиною, посипано крейдою та вохрою. У східному (за головою дорослого) і знахідному кутах виявлено по одному горщику, за черепом немовляти — уламки бронзової застібки.

Поховання 9/2 знаходилося південно-східніше. Могила такої ж форми та глибини, що й попередня, розміром 1,8 × 1,0 м. Перекрита вздовж зв'язаними оберемками хмизу. Дорослого покладено на спину з підігнутими ногами, головою на північний схід. Долівка була посипана річковим піском та вислана травою. Під кістяком зафіксовано вохру, особливо під черепом, лівою половиною тазу, під коліними

і ступнями. Зліва від крижів — вальок темно-червоної вохри.

Поховання 2 зафіксоване лише за перекриттям могили, що складалося з двох вапнякових брил, покладених впоперек могили. Небіжчик (дитина) лежав на 0,8 м нижче брил перекриття — на спині з підігнутими ногами головою на північний схід. Кістки було забарвлено вохрою, справа від черепа — пляма вохри. На долівці — рослинна підстилка.

Поховання 7 здійснене в ямі прямокутної форми із заокругленими кутами розмірами 2,00 × 1,35 м (глибину не з'ясовано). У заповненні траплялися шматки дерева від перекриття. Дорослий лежав на спині з широко розведеними руками і підігнутими ногами (упали ліворуч), головою на захід з незначним відхиленням на південь. Під скелетом — зотліле дерево, щедро посипане яскраво-червоною вохрою. Між тулубом і правою рукою — пляма зотлілого дерева діаметром 10 см, можливо від чаші.

До цієї групи пам'яток належить, імовірно, найраніший горизонт поховань, оточених подвійним кромлехом діаметром 6,5 та 8,0 м, біля с. Осокорівки (Рибалова 1960, с. 7—8). Починаючи з монографії по Михайлівці, ці поховання традиційно вважають Нижньомихайлівськими (Лагодовська і ін. 1962). Три поховання цього горизонту (11—13) розташовані паралельно в ряд. Небіжчиків покладено на спину з підігнутими ногами головою на північний схід. Кістки забарвлено вохрою. Над похованням 12 зафіксовано «скринеподібну» закладку, тобто якусь куполоподібну конструкцію. *Поховання 12* супроводжувалось плоскодонною посудиною, яку однаковою мірою можна співвіднести і з нижнім, і з середнім шарами Михайлівки. Можливо, цим похованням передувало випростане поховання 7, що розміщувалось на захід від кромлеха та було здійснене у неглибокій ямі, перекритій кам'яними брилами, і оточене старанно влаштованим невеликим кромлехом.

Узбережжя Джафілгачу та Сивашу

Облої Голопристанського р-ну Херсонської обл., курган 2 (Евдокимов, Рассемакин 1988, с. 79—83, рис. 1—3). Зведення кургану, висотою 0,8 і діаметром 16,5—17,0 м, пов'язане з енеолітичним могильником. Поховання розподіляються на два стратиграфічних горизонти. Давніший горизонт репрезентовано основними похованнями — центральним 23 (дорослий) та *похованнями 4, 6* (чотири дитини) і 10, 11 (підлітки),

що зі сходу оточували центральне поховання півколом. Другий стратиграфічний горизонт містить два поховання дорослих: опущені до центру поховання 24 та до західної поли поховання 16. Подальші добудови пов'язано з похованнями ямної культури.

Поховання першого стратиграфічного горизонту виявилися зібганими на спині з підігнутими ногами та складеними на животі руками, виняток склало поховання 6, де скелет лежав на правому боці. Видається, що у двох останніх похованнях (16 і 24) ноги покійного було підігнуто вбік навмисно. У нижньому горизонті центральне поховання орієнтовано на північний схід, інші — на схід. Впускне до центру поховання 24 орієнтовано у південно-східному напрямку, а бокове поховання 16 — на північ.

Розбіжності у позі похованих обох горизонтів підтверджуються формою посуду: поховання 4 (на боці) супроводжувалося плоскодонною посудиною, а поховання 6 та 16 (зібгані на спині) — посудом із круглим денцем. У горщику із поховання 6 лежав хребець тварини. У похованні 24 знайдено мідну пронизку із згорненого в трубочку листка (довжина 3,0, діаметр 0,4 см) та формовані шматки вохри біля лівого плеча й долоні.

Але усі поховання об'єднують такі риси, як інтенсивне забарвлення вохрою та наявність виробів зі смоли: у похованні 23 шматок смоли лежав біля щелепи, а велика пластина (11 × 7,5 см) з неї прикривала ліву лопатку; у похованні 11 шматок смоли виявлено на лобі; а у похованні 16 знайдено два вироби з неї: «коржик» розміром 9,5 × 7,5 см і товщиною 2,0 см та видовжений предмет, що «віддалено нагадує антропоморфну фігурку» висотою 5,0 см (Евдокимов, Рассамкин 1988, с. 82).

Скадовськ, курган 1 (Евдокимов, Рассамкин 1988, с. 83—87). Первинний насип кургану висотою 1,6 та діаметром 15,0 × 12,5 м (видовжений по лінії північний захід-південний схід) пов'язано із п'ятьма енеолітичними похованнями — 1, 2, 6, 13, 18. Його оточено ровом діаметром 22 × 20 м з переривом у південно-східній частині. У заповненні рову траплялися подрібнені кістки тварин, кременеві відщепи і пластини без додаткової обробки, а також уламки великої плоскодонної посудини крихкої структури зі значною домішкою товченої мушлі. Насип перекрито глиною з рову. У цей насип здійснено поховання 16, перекрите досипкою товщиною 0,2—0,4 м. Подальше функціонування кургану пов'язано із кемі-обинськими

та ямними похованнями. Давніші енеолітичні поховання розташовано півколом із розривом у південно-західній частині, який пізніше було заповнено впускним похованням.

Можна говорити про три стратиграфічні горизонти. Перший репрезентовано похованням 1 дитини у дуже зібганій позі на правому боці. Його вирізняє й така деталь, як шматки деревного вугілля на дні могили. Над ним розташовано дитяче поховання 2. Воно, як і ще два скелети із основних поховань — 18 (дитини) та 13 (дорослого) — покладено зібгано на лівому боці. Ще одне поховання 6 (дорослого) цього горизонту покладено на підстилку з очерету. Впускне поховання 16 (дитини) здійснено на спині з підігнутими ногами. Помітна така послідовність поховань: сильно зібгане на боці, зібгані на боці і зібгане на спині, хоча поховання об'єднує орієнтація у східному напрямку та інтенсивність забарвлення вохрою. Горщик із поховання 1 реконструювати неможливо.

Що стосується поховань другого горизонту, то тут виділяється поховання 6 з двома посудинами — круглодонною (лежала за головою) та з гострим денцем і вушками (біля правого плеча), в якій були залишки затверділої вохри, що пролилася й на долівку могили. На грудях похованого виявлено мідні спіральні пронизки із тоненької вузької смужки, перед обличчям — шматок формованої вохри. В інших основних похованнях виявлено лише вироби із вохри: у похованні 2 — два «коржики» з рожевої й червоної вохри за головою та спиною; у похованні 18 — по «коржику» зліва та справа від голови з фіолетової й яскраво-червоної вохри; у похованні 13 — за головою покійника прямокутний брусок із вохри з прокресленою решіткою, в якому знайдено три відщепи без додаткової обробки і перед правою долонею «коржик» із яскраво-червоної вохри. Впускне поховання супроводжувалося уламком посудини справа від голови і кременевим відщепом без додаткової обробки зліва.

Особливу увагу привертає горщик із вушками. Профіль, гострим денцем, вушка — усі ці риси притаманні посуду середнього шару Михайлівки. Другий горщик теж має прикметний вигнутий профіль (з жолобком зовні).

Кримський півострів

Пізньюенеолітичні пам'ятки, синхронні Михайлівці II, є і в Криму. Це, наприклад, поховання 69, курган 1 біля с. Рисове з трипільською посудиною етапу СII (Щепинський, Черепано-

ва 1969, с. 131—132, рис. 49, 11). Скелет у похованні лежав зібгано на правому боці головою на схід.

Звернемо увагу на *курган 12* біля с. *Істочне*, за визначенням належить ямній культурі (Генінг, Корпусова 1989, с. 4—7, рис. 3—6). Насип кургану дуже розораний, висота 0,7 м, діаметр 28 м. Під ним виявлено рів діаметром 21 м з переривом на північному сході.

Дослідники пов'язують зведення насипу з *поховання 5*, здійсненим у прямокутній ямі з дуже заокругленими кутами, розмірами 2,1 × 1,5 м, глибиною 0,9 м. У заповненні траплялися шматки дерева. Похований (чоловік зрілого віку) лежав на спині головою на північний схід із широко розведеними руками і підігнутими у колінах ногами, що впали праворуч. Кістки забарвлені вохрою, під скелетом — вохра і крейда. У північно-східному куті лежали бронзові ніж та шило, кам'яний товчачик, розтирач, чотири кременевих відщепи і уламок ножеподібної пластини. Під головою — ще один кременевий відщеп.

На північний-захід від нього, майже під центром насипу, розташовувалось *поховання 9*, котре дослідники вважають впускним (Генінг, Корпусова 1989). Але у профілі бровки чітко зафіксовано, що викид з нього лежав на рівні давнього горизонту, як і дерев'яне перекриття. Таким чином, немає підстав вважати його впускним. Могила такої ж форми, розмірами 1,70 × 1,05, глибиною десь 0,50 м. У засипці були рештки дерев'яного перекриття. Похований (чоловік зрілого віку) лежав на спині головою на схід з підігнутими праворуч ногами. Кістки забарвлені вохрою. На долівці — вохра і крейда.

На південний захід від нього виявлено *поховання 8*, стратиграфічна позицію якого не з'ясовано. Однак не виключено, що воно теж було основним, оскільки заплічки влаштовано у матеріку. Із попередніми похованнями його пов'язує форма могили, поза та орієнтація небіжчика. Щоправда, ця могила мала заплічки з трьох боків, окрім північно-східного, шириною 0,2—0,4 м. На них є сліди дерев'яного перекриття. Розміри могили 1,0 × 0,6 м, глибина від перекриття десь 0,5 м. Скелет дитини лежав на спині головою на північний схід із підігнутими ногами. Справа від голови виявлено горщик. Посудину й долівку могили біля черепа вкрито вохрою.

В.В. Генінг та В.М. Корпусова звернули увагу, що це поховання схоже на *поховання 50*, *кургану 1* біля с. *Рисове* (Щепинський, Черепанова

1969, рис. 48, 6, 15, 16). Стратиграфічна позиція не з'ясована. Тут виявлено два поховання із майкопським посудом — 65 і 69, в останньому був ще й «конус» з вохри (там само, с. 131, рис. 49, 8, 10; 9, 11). Дослідники зосередились на доямних похованнях, серед яких виділяються групи сильно зібганих на боці та зібганих на спині (Щепинський, Черепанова 1969, рис. 17; 18, 1—4). Перша група, імовірно, давніша і може синхронізуватися з нижньомихайлівськими пам'ятками, друга — з середнім шаром. Їй притаманний посуд пізньомайкопських зразків.

Приналежність до групи поховань, що розглядаються, якоюсь мірою демонструє курган біля с. Цілинне (Корпусова і др. 1978/12). *Поховання 6* здійснене в могилі прямокутної форми, розмірами 1,44 × 1,34, глибиною понад 1,00 м. У північно-західній частині ями лежав скелет у зібганому стані на спині головою на південь, руки спрямовані долонями до обличчя. Праворуч від скелета лежав горщик і кістяне вістря.

Не беручись за визначення культурної належності цього поховання, відзначимо, що його було перекрито *похованням 12*, яке було здійснено в ямі із заплічками. Її точні розміри не встановлені, ширина 1,14 м. Похований лежав по діагоналі на спині з розворотом праворуч головою на північний-схід. Кістки забарвлені вохрою. Дно могили обмазане глиною. Поруч з правим плечем покійного лежала майкопська посудина.

У насип кургану біля с. Цілинне було опущено поховання ямної культури, за визначенням А.В. Ніколової, першого хронологічного періоду (Ніколова 1992, с. 109). Із ним пов'язана, очевидно, перша підсипка кургану.

Отже, ми відібрали низку поховань, декотрі з яких супроводжувалися посудом, що, на нашу думку, має певні аналогії з посудом середнього шару Михайлівки. Територіально ці поховання обмежуються Подніпров'ям та Побужжям, а також степовим Кримом. Ще раз зазначимо, що подібність ця є відносною, оскільки поховальний посуд репрезентовано малими формами. Абсолютну більшість посуду складають зразки із круглим денцем, що є однією з підстав для співставлення його із середнім шаром Михайлівки, оскільки у нижньому шарі Михайлівки виявлено лише плоскодонний посуд. Стратиграфічна позиція цих поховань дозволяє приєднати до них і поховання без посуду. Йдеться, в першу чергу, про поховання, що входили до складу невеликих могильників зі спільним насипом (наприклад, курган 1 біля с. Олександрівка, курган 1 біля с. Широке тощо), або такі,

що виявляють обрядову схожість (Ковалівка IV, поховання 1/13¹ і 3/1 та ін.)

У деяких випадках знайдено уламки посуду побутового призначення, пов'язаного з ритуальною діяльністю поблизу могил. Так, на південь від закладу поховання 1/28 біля с. Лупареве знайдено уламок тулуба великого горщика, орнаментованого гребінцевим штампом, — горизонтальні лінії облямовані знизу зигзагом. Такий стиль орнаментування, хоч і нечасто, трапляється на посуді середнього шару Михайлівки. Уламки великої посудини знайдено в одному з вогнищ кургану 7 біля с. Августинівка. Це доволі типова посудина для середнього шару. Уламки пізньотрипільського кубка та ліпної посудини виявлено в одній з ям, що оточували кромлех кургану 1 у групі Ковалівка VII. Вона якоюсь мірою теж тяжіє до посуду середнього шару.

Поховальний обряд досить строкатий. Сталими були лише орієнтація — більшість похованих лежали головою на схід, а також незначна глибина могил — не більше 1,0 м.

Зазвичай такі поховання утворюють невеликі могильники, котрі виникли за принципом ґрунтових і з часом були перекриті спільним насипом. Могили сплановано рядами вздовж лінії північний захід—південний схід (у кургані 1 біля с. Широке таких рядів було шість, в інших — по одному: Чкалівська група, Михайлівка) або по колу (с. Олександрівка, група Завадських могил, с. Облої, м. Скадовськ ін.). Домінуючу позицію займали центральні поховання, інші розташовувались на периферії, яка інколи виходить за межі насипу. У кургані 3 Чкалівської групи це було, очевидно, поховання дорослого (зруйноване), на захід від якого розміщувалась низка дитячих поховань. В Облоях центральну позицію теж займало поховання дорослого, оточене дитячими. У кургані 7 група Завадських могил центральне поховання (підлітка) виокремлювалось тим, що було здійснене у кам'яній скрині.

Трапляються й кургани з поодинокими похованнями: с. Лупареве, Вільногрушівка, Августинівка тощо.

Насипи курганів сягають висоти 0,8—1,6 м та діаметра 10—15 м. Виявлено деякі конструктивні особливості курганних насипів. Зокрема, зведенню насипу над основним похованням 7/3 біля с. Августинівка передувала обваловка могили глиною, а поверх насипу було зведено

якусь дерев'яну споруду. Курган 1 біля м. Скадовськ оточував рів, розташований на віддалі від насипу, глиною з якого обкладено насип. У кургані 1 група Ковалівка VII за межами кромлеха виявлено ями, що утворювали своєрідний переривчастий рів. З цими курганами пов'язані залишки ритуальної діяльності. У кургані 7 біля с. Августинівка — це сліди чотирьох вогнищ, де траплялися перепалені кістки, дрібні уламки кісток тварин, а на одному — уламки посудини. У південно-східній частині рову кургану 1 біля м. Скадовська трапилися кістки тварин, кременеві відщепи без додаткової обробки і уламки посудини.

Поховання найчастіше здійснювались в ямах чотирикутної форми із заокругленими кутами, хоча були й овальної, зокрема, для випростаних поховань. Більшість ям перекривали кам'яні плити, серед яких траплялися й трохи оброблені, котрі доповнювались дрібним камінням. Інколи до перекриття входили стилізовані антропоморфні стели (Ковалівка IV, поховання 1/13, 1/3). В останньому похованні кам'яне перекриття знизу доповнене жердинами. Усі могили кургану 1 біля с. Широке було перекрито рослинною сировиною, поверх якої над трьома покладено ще й кам'яні плити. У похованні 7/3 біля с. Августинівка могилу вздовж було перекрито двома половинами навпіл розколотої товстої колоди, а поховання 2/9—2 біля с. Михайлівки — вздовж зв'язаними мотузочком пучками хмизу. В інших могильниках (м. Скадовськ, с. Облої, декотрі поховання кургану 3 Чкалівської групи) перекриття не зафіксоване, можливо, воно було з дерева чи рослин.

Зрідка могили оточені невеликим кромлехом з каменів (Ковалівка IV, поховання 3/19 Чкалівської групи) чи черепів биків (поховання 3/10 тієї ж групи; курган 5 біля с. Новоолексівка). Подвійний кромлех діаметрами 6,5 та 8,0 м оточував поховання біля с. Осокорівка. Над поховання 11 тут виявлено «яшикоподібну» кам'яну конструкцію, щось на зразок, напевно, куполу.

Тільки два могильника демонструють сталий поховальний обряд — це курган 1 біля с. Олександрівка, де усіх небіжчиків поклали зібгано на правому боці головою на північний схід (поховання 43 — на схід), а могили перекрили кам'яними плитами у поєднанні з дрібним камінням, а також курган 2 біля с. Михайлівка, де поховання здійснене зібгано на спині. Три могили перекривало дерево і одну — кам'яні плити.

¹ Тут і далі по тексту: перша цифра позначає номер кургану, друга — номер поховання.

Іншим могильникам притаманна строка-тість поховального обряду, зокрема поєднання різних поз небіжчиків — випростано, зібгано на боці й зібгано на спині. У кургані 1 біля с. Широке переважає випростана поза, а також поза зібгано на спині. Вкажемо на нетипову позицію рук у похованні 1 — небіжчика покладено зібгано на спині з широко розведеними руками, зверненими до обличчя. В кургані 3 Чкалівської групи випростана поза трапляється поруч із зібганою на боці. В курганах біля с. Облої та м. Скадовськ зібгана поза на боці поєднується із зібганою на спині. Найбільшим розмаїттям вирізняється група Завадських могил, де зафіксовано усі три пози, зокрема, й серед основних поховань.

Зазвичай вохра для посипання небіжчиків і могили використовувалася в обмеженій кількості. А у таких великих могильниках як курган 1 біля с. Широке, курган 1 біля с. Олександрівка забарвлення вохрою взагалі не помічені. Проте в деяких могильниках зафіксовані сліди вохри на скелетах і долівках могил (курган 3 Чкалівської групи, курган 7 групи Завадських могил, курган 1 біля м. Скадовськ), особливо інтенсивні у похованнях кургану біля с. Облої, а також сліди вохри на внутрішніх стінках посуду (с. Лупареве, поховання 1/28; м. Скадовськ, поховання 1/6 — сліди рідкої вохри, що пролилася на долівку). У двох випадках (поховання 7/2 біля Августинівки й поховання 2/9—2 біля Михайлівки) відзначено таку рису як посипання могили річковим піском. Серед поодиноких деталей поховального обряду відмітимо підстилки (поховання 3/32 Чкалівської групи, поховання 2/2, 2/7, 2/9—2 кургану біля с. Михайлівка), деревні вуглини на долівці могили (поховання 1/1 біля м. Скадовськ), обмазку долівки глиною, посипаною крейдою та вохрою (поховання 2/9—1 біля с. Михайлівка).

Слідів використання худоби у поховальному обряді виявлено небагато. Серед них вже згадані «кромлехи» з бичачих черепів. Імовірно, черепи (голови) поклали на перекриття поховання 3/32 Чкалівської групи, тому їх уламки траплялися у заповненні. Хребці тварини виявлені у посудині з поховання 2/6 біля с. Облої. Як уже зазначалось, кістки тварин траплялися у вогнищах кургану 7 біля с. Августинівка та в рові кургану 1 поблизу Скадовська.

Обмежене використання вохри у поховальному обряді компенсується виробами з неї. Вони та посуд складають основний супровід небіжчиків. Щодо виробів з вохри, то тут варто, у першу чергу, виділити курган 1 біля с. Широ-

ке, поховання якого супроводжувалися виробами у вигляді циліндра або його чверті інколи значних розмірів. Часто ці вироби мали вигляд «валька» або «коржика», але трапляються й грудки вохри. У брусочку з вохри у поховання 1/3 біля м. Скадовськ було три кременевих відщепи. У похованнях кургану біля с. Облої зафіксовано шматочки та вироби із смоли.

Посуд різноманітний, але переважає округлодонний кулястої форми чи видовжених пропорцій, з високою горловиною й покатыми плічками, неорнаментований. Дещо інакшим є горщик із поховання 1/3 біля с. Широке з прокресленим незавершеним зигзагом на тулубі та посудина з потовщеними вінцями з поховання 1/21 біля с. Олександрівка. Однак ці поховання входили до комплексів одночасних поховань, зокрема і з горщиками, яким притаманні риси посуду середнього шару Михайлівки.

Прикметною рисою цих поховань є т. зв. серезліївські статуетки (поховання курган 1 біля с. Широке й курган 3 Чкалівської групи). Сьогодні вони відомі лише на Правобережжі Дніпра.

У могилах трапляються і металеві речі. Зазвичай це дрібні прикраси (Августинівка, поховання 7/2; Чкалівська група, поховання 3/29; Облої, поховання 2/24; Скадовськ, поховання 1/6) чи шило (Широке, поховання 1/1). Оригінальний металевий виріб — якась застібка — розміщувався за головою дитини у похованні 2/9—1 біля Михайлівки. Можливо, цей виріб належав дорослому, котрий рукою обіймав голову дитини.

Серед поодиноких виробів відзначимо кременеві відщепи (поховання 1/3, група Ковалівка IV), ножеподібні пластини (поховання 1/23 біля с. Привільне; поховання 1/1 біля с. Широке — разом з мідним шилом та циліндром із вохри). Кістяні й рогові вироби теж трапляються рідко — це кістяні проколки у похованні 3/16 Чкалівської групи, дуже стилізована статуетка з поховання 1/11 біля с. Олександрівка і роговий предмет в одному з поховань кургану 7 група Завадських могил. Вкажемо також мушлю в поховання 3/25 Чкалівської групи, дрібне намисто з поховання 3/19 тієї ж групи і дерев'яну чашу у похованні 2/7 біля с. Михайлівка.

За інвентарем виділяється поховання 12/5 біля с. Істочне, що супроводжувалося виробничим інвентарем: металеві ніж і шило, кам'яні товкачик і розтирач, кременеві відщеп та ножеподібна пластина.

Оскільки під час відбору поховань ми орієнтувалися на керамічний комплекс середнього

шару Михайлівки, який датується СІІ, то, здавалося б, немає потреби розглядати їхню стратиграфічну позицію. Однак, означення одночасних поховань різними термінами — пізньонеолітичні та ранньоямні — розмежувало їх у часі, що спричинило і різну їхню культурну атрибуцію. Зазвичай пізньонеолітичні розглядають як давніші за ранньоямні та зараховують до кола пізніх нижньомихайлівських, дніпровсько-бузької синкретичної групи та животилівської й животилівсько-вовчанської з деякими пізньотрипільсько-майкопськими впливами. Отже, поховальний обряд пізньонеолітичних мешканців Степу постає строкатим, а обряд ранньоямного населення демонструє ритуальну єдність. Це змушує нас звернутися до курганної стратиграфії.

Як зазначалося, поховання доби пізнього енеоліту репрезентовані двома різновидами. Це поодинокі поховання під курганами та у складі невеликих могильників з декількома основними похованнями. Серед першого різновиду поховання бувають основними та впускними. Впускним передували поховання випростані (Ковалівка ІV, курган 1; Михайлівка, курган 2), на спині з розворотом ліворуч і з підігнутими ліворуч ногами (Ковалівка VII, курган 4) чи зібгані на боці (Ковалівка VI, курган 4; Лупареве, курган 1), тобто поховання, які відносять до постмаріупольської/квітчанської/дереївської культури та нижньомихайлівської. Наступний горизонт складають поховання, які зазвичай називають пізньоямними (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 13—14; Шапошникова і др. 1986, с. 51). Поховання біля с. Августинівка — основне 3 і впускне 2 — можна розглядати як однокультурні, на що вказує ідентичність обряду (вони різняться лише орієнтацією).

Таким чином, вказані поховання займають стратиграфічну позицію між найдавнішими енеолітичними та пізньоямними.

Інші пам'ятки репрезентовані могильниками зі значною кількістю основних поховань, котрі нерідко доповнювалися і впускними. Зазначимо, що в кургані 1 біля с. Баратівки одна із кам'яних скринь (поховання б), імовірно, була усипальницею тривалого використання. На це вказує конструкція скрині (західна бокова стінка була нижчою) та колективний характер поховання (Rassamakin 1996). Саме цим могильникам зазвичай притаманний строкатий поховальний обряд, особливо з точки зору розмаїття поз, як показали А.В. Ніколова та Ю.Я. Рассамакін (Ніколова, Рассамакін 1985).

Відзначивши їхній синкретизм, дослідники розглядають їх як єдиний хронологічний пласт, що не піддається диференціації, котрий вони за трипільськими імпортами синхронізують з найпізнішими фазами Трипілля, однак розглядають і як такі, що тяжіють до нижнього шару Михайлівки, зокрема, за ліпним посудом. У цьому ми вбачаємо протиріччя, оскільки саму Михайлівку (нижній шар) датують все ж ранішим часом, зокрема Ю.Я. Рассамакін (1999, fig. 3.5). Важко віднайти аналогії посуду з цих поховань у нижньому шарі Михайлівки. Насторожує й те, що наступні поховання в цих курганах класифікуються як пізньоямні (Ніколова, Рассамакін 1985, с. 42), що є побічною вказівкою на те, що енеолітичні є синхронними середньому шару Михайлівки. Проте жодного натяку на можливість такої синхронізації не було зроблено, хоча вона є очевидною.

Спробавпорядкувати цей матеріал, виходячи з хронологічного пріоритету поз в похованнях під курганами, наміченого Ю.Я. Рассамакіном (1990, с. 73), та стратиграфічної позиції поховань, дає такі результати. Поховання кургану 1 біля с. Олександрівка, основні поховання біля м. Скадовська та всі (основні і впускні) в кургані 3 Чкалівської групи репрезентовано давнішими позами — зібгано на боці й випростано на спині. Сюди ж можна віднести один з останніх комплексів в кургані 18 Покровського кар'єру поблизу м. Орджонікідзе (Рассамакін, Купрій 2001). Зібгані на спині (пізніша поза) у поєднанні з випростаними та зібганими на боці маємо в кургані 1 біля с. Широке (усі основні), кургані 7 група Завадських могил (основні і впускні), серед основних поховань в кургані 2 біля с. Облої та серед основних поховань кургану 1 біля с. Баратівка. Наступну групу репрезентовано лише похованнями зібгано на спині: впускні в кургані 1 біля с. Облої, кургані 1 біля с. Баратівка, кургані 1 біля м. Скадовськ, кургані 2 біля с. Михайлівка, три поховання біля с. Осокорівка. До них долучаються основні і впускні поховання з групи поодиноких поховань.

Ми не схильні абсолютизувати цю схему, оскільки вона є, по-перше, результатом логічних міркувань, по-друге, не завжди підтверджується. Скажімо, в кургані 24 поміж сс. Виноградним та Чапаївкою (правий берег р. Молочна), насип якого розростається по мірі здійснення окремих поховань, зафіксовано іншу послідовність: основне поховання 30 — зібгано на лівому боці, впускне поховання

27 — зібгано на правому боці (Рассамакін 1990, с. 64—74). По-третє, доживання зібганої на правому боці пози до кінця енеоліту засвідчує животилівсько-вовчанська група пам'яток.

Таким чином, зібгану на спині позу на сьогодні не можна хронологічно відділити від зібганої на боці. Це є перепорою на шляху виділення рогачицьких поховань як єдиної обрядової групи. На сьогоднішньому рівні знань може йтися лише про стратиграфічний горизонт пам'яток, синхронних Трипіллю СІ і Михайлівці ІІ. Загалом вони займають позицію між похованнями нижньомихайлівської і постмаріупольської/квітянської культур та ямної і є синхронними животилівсько-вовчанським пам'яткам. Однак це ставить проблему поточення часу існування попередніх культур, особливо постмаріупольської-квітянської. З цієї точки зору заслуговує на увагу думка І.Ф. Ковальнової, котра вважає, що статуетки супроводжували найпізніші постмаріупольські поховання (Ковалева 2000, с. 144). Якщо це так, то йдеться про співіснування у якийсь проміжок час рогачицького та постмаріупольського населення.

І все ж навіть орієнтовне корегування цих комплексів у часі видається важливим, оскільки це чомусь ігнорували, а поняття середнього шару Михайлівки не фігурувало під час аналізу пізньоенеолітичних поховань. Більше того, затушовувалася і синхронність пізньому Трипіллю «ранньоаямних» пам'яток. Так, А.В. Ніколова, синхронізуючи ранньоаямні поховання з середнім шаром Михайлівки, Репінським поселенням тощо, зазначає, що «об'єктивних даних, що дозволяють синхронізувати пізньотрипільські матеріали і пам'ятки, котрі складають найдавніший горизонт ямної культури України, як вже не раз відмічалось багатьма дослідникам, немає» (Ніколова 1992, с. 186, 187).

А, між тим, якби у похованнях 6/15 та 6/16 біля с. Новоолексіївка не було статуеток та «амфорки», їх би зарахували до «ранньоаямних», як і означив їх у «Польовому щоденнику» В.Г. Збеневич (Черненко и др. 1972/35а). Але в публікації (Збеневич 1976, с. 61) їх названо енеолітичними. До речі, в публікації їх подано як найдавніші, хоча курган не докопано, а за польовою документацією їх було опущено в другий насип. Пізньотрипільський посуд знайдено і в інших похованнях, здійснених у позі, котру вважають прикметною для ранньоаямної культури, — зібгано на спині з орієнтацією у східному напрямку, наприклад, в кургані 2 біля с. Єрмолаївка (Рыбалова 1964).

Абстрагуванню від матеріалів середнього шару Михайлівки, очевидно, сприяла і періодизація Д.Я. Телегіним старожитностей нижньомихайлівського типу. Він абсолютно справедливо синхронізував широчансько-баратівські пам'ятки з ранньоаямними, однак вважав їх локально-хронологічним відгалуженням нижньомихайлівської культури — пізнім її етапом (Телегін 1971, с. 15). До речі, одним з аргументів було те, що наступні поховання в таких курганах представлено пізньоаямними. Однак разом з цим було закладено традицію шукати аналогії посуду з енеолітичних поховань саме у нижньому шарі Михайлівки. Це з часом призвело до ситуації, коли, з одного боку, не заперечується синхронність ранньоаямних пам'яток пізньотрипільським, а, з іншого, їх вважають пізнішими за пізньоенеолітичні, котрі знову ж таки є синхронними пізньотрипільським.

Поховальним пам'яткам цієї пори притаманні і певні схожі риси, як наприклад, зводити невеликі кромлехи навколо могил. Найбільше вони притаманні похованням біля с. Ковалівка, однак таким же кромлехом було оточено й одне з основних поховань в кургані 3 Чкалівської групи. Ця традиція є суто енеолітичною і не трапляється в ямній культурі. За розмірами кромлех кургану 1 групи Ковалівка VII подібний до подвійного кромлеха біля с. Осокорівка. Всі три поховання тут були здійснені зібгано на спині, а над похованням 11 відмічено куполоподібну споруду з каменю. В розораних курганах біля Ковалівки такі споруди могли «трансформуватися» в кромлехи. Можливо, однією з рис, що розділяє нижньомихайлівські та рогачицькі поховання є те, що у першому випадку кромлехи зводили навколо насипу (чи на значній відстані від могил), у другому — навколо могил. Декотрі поховання здійснено в кам'яних скринях (курган 1 біля с. Баратівка; курган 7 група Завадських могил).

Однак тут варто розділяти дві проблеми — хронологічну позицію поховань та культурну ідентифікацію. Дійсно, строкатість поховального обряду є перепорою на шляху однозначної культурної ідентифікації поховань, що ускладнюється й можливостями датування. Рогачицький горизонт відбиває, можливо, формування нового поховального обряду — зібгано на спині, що на перших порах уживався зі старими традиціями — зібгано на боці та випростано. Це стало можливим в умовах впливів та тісного спілкування, а, не виключно, й пересування у Степ, з одного боку, пізньотрипільського населення, що могло

сприяти консервації зібганої пози, притаманної цьому населенню; з іншого — населення Репінської культури, осередком формування якої була Сіверська Донеччина і якому притаманна стала поза небіжчиків (зібгано на спині); з третього — впливів та пересувань представників пізньомайкопського світу. Нагадаємо, що зібгана на спині поза є найдавнішою серед енеолітичних і була притаманною Скелянській культурі. Таким чином, не виключено, що рогачицькі поховання відбивають її відродження.

Зони концентрації попередніх традицій зберігаються і у цей час: у північній — випростана поза поєднується із зібганими на боці (хоча є й інші варіанти), на півдні — зібгана на боці із

зібганою на спині, а поміж ними пролягає смуга дніпровсько-бузької групи поховань, де були у вжитку всі пози. Цей процес завершився витісненням випростаної пози, і панівною стає поза зібгано на боці (поховання животилівсько-вовчанського типу). Обидві ці пози переходять і до наступної доби — ямної культури.

Утім за ямної культури зникає традиція споруджувати невеличкі могильники, перекриті спільним насипом, кромлехи довкола могил, обрядова діяльність неподалік могил чи то скорочується, чи то провадиться десь у іншому місці (маються на увазі залишки вогнищ та ритуальних майданчиків під насипами енеолітичних курганів). Ці риси розмежують дві доби.

- Генинг В.В., Корпусова В.Н.* Археологические памятники Крымского Присивашья. Источное — К., 1989. (Препринт).
- Евдокимов Г.Л., Рассмакин Ю.Я.* Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 79—92.
- Елагина Н.Г., Петренко В.Г.* Отчет о археологических раскопках Ингулецкой скифской степной экспедиции / НА ИА НАНУ. — 1968/54.
- Збеневич В.Г.* К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 57—69.
- Ковалева И.Ф.* К вопросу о культурной принадлежности антропоморфной пластики «срезелиевского типа» // Вісник ДДУ — 2000. — Дніпропетровськ, 2000. — Вип. 8. — С. 143—145.
- Ковпаненко Г.Т. и др.* Отчет о работе Южно-Бугской экспедиции / НА ИА НАНУ. — 1969/25.
- Ковпаненко Г.Т. и др.* Отчет о работе Южно-Бугской экспедиции / НА ИА НАНУ. — 1971/33.
- Ковпаненко Г.Т. и др.* Отчет о работе Южно-Бугской (Очаковской) экспедиции / НА ИА НАНУ. — 1974/11.
- Ковпаненко Г.Т., Фоменко В.М.* Поховання доби енеоліту-ранньої бронзи на Правобережжі Південного Бугу // Археологія. — 1986. — Вип. 55. — С. 10—25.
- Кривоцова-Гракова О.А.* Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МИА. — 1962. — 115. — С. 5—55.
- Крилова Л.П.* Археологічні розкопки на Криворіжжі в 1964—1965 р. // Наш край. — Дніпропетровськ, 1971. — С. 17—34.
- Крылова Л.П.* Отчет о археологических раскопках у Кривого Рога // НА ИА НАНУ. — 1965/38.
- Корпусова В.Н., Бессонова С.С. и др.* Отчет о работе Северо-Крымской экспедиции // НА ИА НАНУ. — 1978/12.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л.* Михайлівське поселення. — К., 1962.
- Ляшко С.Н.* Энеолитические «вытянутые» погребения в Днепровском Надпорожье // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 61—66.
- Мовша Т.Г.* Періодизація та хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія. — 1972. — 5. — С. 3—23.
- Мозолевский Б.Н., Николова А.В.* Отчет о работе Орджоникидзенской экспедиции // НА ИА НАНУ. — 1990/96.
- Нечитайло А.Л.* Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991.
- Николова А.В.* Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1992.
- Николова А.В., Рассмакин Ю.Я.* О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА. — 1985. — № 3. — С. 37—56.
- Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я.* Культурна належність окремих поховань «нижньомихайлівського» типу // Археологія. — 1990. — № 3 — С. 101—107.
- Пустовалов С.Ж.* Розкопки кургану «Бобушка» (к. 3, Чкаловська кург. гр.) // Культурологічні студії. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 141—164.
- Рассмакин Ю.Я.* Энеолитические погребения бассейна р. Молочной // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 31—43.

- Рассамакін Ю.Я.* Єнеолітичні поховання Північного-Західного Приазов'я // *Археологія*. — 1990. — № 1. — С. 64—74.
- Рассамакин Ю.Я., Куприй С.А.* Новые позднеэнеолитические погребения Днепровского Правобережья // *АВУ* 1999—2000 р. — К., 2001. — С. 35—42.
- Рибалова В.Д.* Могильник епохи бронзи в с. Осокорівці // *АП*. — 1960. — IX. — С. 5—13.
- Самар В.А.* Курган эпохи энеолита-бронзы вблизи Михайловского поселения // *Древности Степного Причерноморья и Крыма*. — Запорожье, 1992. — С. 40—49.
- Телегін Д.Я.* Єнеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // *Археологія*. — 1971. — Вип. 4. — С. 3—17.
- Телегин Д.Я. и др.* Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К., 1977.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.* Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К., 1986.
- Шепинский А.А., Черепанова Е.Н.* Северное Присивашье в V—I тысячелетиях до нашей эры. — Симферополь, 1969.
- Rassamakin Yu. Ya.* The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of the Northern Pontic Zone: 4500—2450 BC (Preyamnaya Cultures and Yamnaya Culture) // *BPS*. — 1994. — Vol. 2. — P. 29—70.

Надійшла 17.09.2015

Л.А. Спицына

РОГАЧИЦКИЙ ГОРИЗОНТ В СТЕПНЫХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЯХ

Рассматривается ряд погребений (с учетом стратиграфической позиции и черт обряда), посуда из которых тяготеет к среднему слою Михайловки. Территориально погребальные памятники охватывают Поднепровье и Побужье, а также степной Крым. Абсолютное большинство посуды из этих памятников составляют образцы с круглым дном. Стратиграфическая позиция этих погребений позволила присоединить к ним и захоронения без посуды. Речь идет, в первую очередь, о погребениях, входивших в состав небольших могильников с общей насыпью, или такие, которые демонстрирует обрядовое сходство. Погребальный обряд был неоднобразным. Постоянной является лишь ориентация — большинство захоронений имеют восточную ориентацию.

Обычно такие погребения образовывали небольшие могильники, которые возникли по принципу грунтовых и со временем были перекрыты общей насыпью. Доминирующую позицию занимали центральные захоронения, другие расположены на периферии, иногда выходя за пределы насыпи. Высота насыпи достигали 0,8—1,6 м, диаметра 10—15 м. Захоронение чаще осуществлено в ямах четырехугольной формы с закругленными углами, хотя встречаются и овальной, в частности, для вытянутых захоронений.

Только два могильника имеют подобие в погребальном обряде. Другим свойственно разнообразие, в частности сочетание различных поз погребенных — вытянуто, скорчено на боку и скорчено на спине.

Охра для посыпки покойников и могилы использовалась в ограниченном количестве. Такое использование охры в погребальном обряде компенсировалось изделиями из нее. Следов использования животных в погребальном обряде обнаружено немного.

Посуда разнообразна, но преобладает округлодонная шаровидной формы или удлиненных пропорций, с высокой горловиной и покатыми плечиками, без орнамента. В могилах встречаются и металлические вещи. Обычно это мелкие украшения. Иногда встречаются кремневые отщепы.

В целом погребальный обряд позднеэнеолитического населения Степи демонстрирует разнообразие, ранним ямникам, напротив, присуще ритуальное единство. Это обусловило обращение к курганной стратиграфии. Что позволило выяснить, что отобранные захоронения (рогачицкий горизонт) занимают стратиграфическую позицию между древнейшими энеолитическими и ямными.

Л.А. Spitsyna

ROHACHYK HORIZON IN STEPPE FUNERAL TRADITIONS

Discussed is a series of burials (taking into account the stratigraphic position and ritual features), dishes of which tend to the middle layer at Mykhaylivka. These funeral monuments cover the territory between the Dnipro and Southern Buh Rivers, as well as the steppe Crimea. The absolute majority of dishes from these sites are samples with a round bottom. Stratigraphic position of these graves has allowed the author to add the burials without utensils to them. Primarily, it is about burials which were part of small cemeteries with single mound, or those which demonstrate ritual similarities. Funeral ceremony was not monotonous. It is only the orientation which was constant: most of graves are oriented to the east.

Such burials usually formed a large burial mounds arising on the principle of burial grounds and eventually were closed by a general mound. Central burials predominated there, other situated on the periphery, sometimes exceeding the bounds of a common embankment. The embankment's height reached 0,8—1,6 m and the diameter was up to 10—15 m. The burials

were often made in the pits of quadrangular plan shape with rounded corners, although there are also oval pits, particularly, made for stretched graves.

Only two cemeteries had a permanent funeral ritual. Other ones are diverse, for instance with a combination of various poses of the dead: extended, crouched, and crumpled on the back bodies.

Ochre for strewing corpses and graves was used limitedly. Such usage of ochre in the funeral ceremony indemnified for products made of it. There are few traces of animals used in the funeral ceremony.

Dishes are various with domination of round-bottomed ones with spherical or elongated proportions, with a high neck and shoulders retreating without ornamentation. There are metal objects in the graves. They are usually small adornments. Flint flakes are sometimes found.

In general, burial ceremony of the Late Copper Age Steppe population presents the multiplicity, while the early Yamna culture population, on the contrary, shows the ritual unity. This fact led to the appeal to the stratigraphy of barrows. It allowed the author to ascertain that the selected burials (Rohachyk horizont) occupy a stratigraphic position between the oldest Copper Age burials and the ones of Yamna culture.

І.О. Чечуліна

ШТАМПОВАНИЙ ОРНАМЕНТ НА АТТИЧНІЙ ЧОРНОЛАКОВІЙ КЕРАМІЦІ З ОЛЬВІЇ

Проаналізовано масив аттичної чорнолакової кераміки зі штампованим орнаментом з Ольвії, встановлено хронологію найбільш популярних та рідкісних штампів на кераміці.

Ключові слова: класична доба, Ольвія, аттичний чорнолаковий посуд, штампований орнамент.

Знахідки аттичного столового та парадного посуду в північнопричорноморських містах досить масові, а тому надзвичайно важливі з точки зору інформативності для детальних хронологічних розробок. У цьому величезній масі виділяються чорнолакові посудини зі штампованим орнаментом. Саме штамп у поєднанні з морфологією форми дозволяє встановити найточніше датування посудини і визначити її тип; з огляду на сучасний стан вивчення цього посуду на базових пам'ятках Середземномор'я та Причорномор'я.

Штампований та врізний орнаменти належать до найбільш поширених методів декорування чорнолакової кераміки. Таким чином, прикрашати чорнолаковий посуд почали, як вважається, в Афінах у середині V ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 22—23). Такий декор активно застосовували для орнаментации відкритих посудин — насамперед на внутрішній, придонній частині посудини. Крім того, відомі штампи також ззовні закритих посудин. Оскільки всі штамповані орнаменти з ча-

сом змінювалися (Sparkes, Talcott 1970, p. 25), вони слугують досить чіткими датуючими маркерами для розробки не лише хронології цього виду кераміки, а й для інших речей, знайдених разом з цим посудом.

Детальне вивчення чорнолакової кераміки та її датування за штампами не обходить жодну з публікацій, присвячену дослідженню північнопричорноморських поселенських пам'яток та некрополів (див. наприклад: Рогов, Тункина 1985; Стоянов 2005, 2007; Егорова 2009, 2014, 2014а; Рогов 2011). Проте, штампи на аттичних чорнолакових посудинах, які походять із розкопок Ольвії, на сучасному рівні практично не досліджувалися. На сьогодні відомі лише три роботи, в яких проаналізовано знахідки, що походять з окремих ділянок міста — Західного теменоса (Русяева, Назарчук 2006), північної частини Нижнього міста (НГС) (Handberg, Petersen 2010) та Центрального кварталу (Назарчук 2014). Проте, повна інформація про кераміку зі штампами у складі аттичного імпорту в Ольвії протягом всього часу його існування, розмаїття декоративних елементів, їх знахідки в археологічних комплек-